

GORCSA OSZKÁR

gorcsa6@gmail.com
PhD-hallgató (SZTE BTK)

Hadifoglyok és a Nagy Háború

Hadifogság az Osztrák–Magyar Monarchiában

ABSTRACT

The study presents the evolution of the international laws of war, focusing especially on the Geneva and Hague Conventions, which were the first multilateral treaties that addressed the conduct of warfare. Furthermore, I attempt to answer the question of why men kept fighting, why they didn't choose surrender instead. I also deal with the moment of capture, and the legislations regarding prisoners of war in Austria–Hungary. I also expound on introducing the situations in the austro–hungarian POW camps. Furthermore, the study depicts in detail the economic capability of the state after the outbreak of the Great War.

KEYWORDS

Prisoners of war, Austria–Hungary, POW camps, Geneva and Hague Conventions, economic capability

DOI 10.14232/belv.2018.1.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2018.1.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Gorcsa, Oszkár (2018): Hadifoglyok és a Nagy Háború. Hadifogság az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Belvedere Meridionale* vol. 30. no. 1. 56–76. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS HELYETT: NEMZETKÖZI INTÉZKEDÉSEK A HÁBORÚS BORZALMAK KORLÁTOZÁSÁRA

A hosszú XIX. század több szempontból is Európa fénypontjának nevezhető, hiszen kontinensünk 1789-től kezdve olyan gyors és látványos fejlődési szakaszon ment keresztül, amely szakasz magasan a többi földrész fölé emelte, s a trónról csak a rövid XX. század eseményei tudták letaszítani. Viszont a századunkat meghatározó európai eszme megjelenése súlyos katonai konfliktusokat eredményezett, amelyek nagyban hozzájárultak a „háború művészetének” az átalakulásához. Komoly fejlődés történt a haditechnika és a fegyverek területén, amelyek különösen a tüzérségi és gyorstüzelő gyalogsági fegyverek fejlődése szempontjából jelentősek. A gyakori háborúk, a nagyméretű hadseregek és a komoly technikai fejlődés velejárói a hadifoglyok és sebesültek számának drasztikus növekedése volt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy átlagban egy halottra 3-5, esetenként még ennél is több sebesült jutott. Mindezek következményeként megfogalmazódott és fokozatosan előtérbe került a háborús borzalmak korlátozásának gondolata, amelynek fő céljává a háborús áldozatok számának a csökkentése vált.¹

A XIX. századig nem léteztek a hadijogra vonatkozó nemzetközi szabályozások, így a hadifoglyok háború alatti és utáni státuszát szabályozó konvenciók sem, aminek következményeként, minden állam sajátos módon kezelte a sebesültek és hadifoglyok helyzetét. Ezen a téren komolyabb változásokra majd csak a XVII–XVIII. században került sor. A gondolkodásmódban történő átalakulás kiváló példája Hugo Grotius² tevékenysége, aki 1625-ben megírta *A háború és béke jogáról* c. munkáját, amelyben többek között foglalkozott a háború pusztításaitól védendő személyek kérdésével is.³ Eme munka megírásával Grotius egységes rendszerbe foglalta a nemzetközi jog alapjait.⁴ Eszmefuttatása nem maradt visszhang nélkül, hiszen a felvilágosodás korának gondolkodói nem hagyták a feledés homályába veszni a témát, sőt Grotius művének egyes elemeit tovább is fejlesztették. A legjobb példa erre Jean-Jacques Rousseau, aki a *Társadalmi Szerződés* c. művében olyan gondolatot fogalmazott meg, amely a később megszülető nemzetközi hadijog alapjait fogja jelenteni: „*A háború tehát nem egyének, hanem államok közötti viszonyt jelent, ahol az egyének csak véletlenül ellenfelek, még pedig nem mint emberek, hanem mint katonák, nem mint a haza alkotó részei, hanem mint annak védelmezői. Röviden: az állam ellensége csak egy másik-állam lehet, nem pedig az egyes ember...*”⁵

A GENFI ÉS HÁGAI EGYEZMÉNYEK MEGSZÜLETÉSE. A HADIFOGLYKÉRDÉS ELŐTÉRBE KERÜLÉSE

A hadviselés szabályozása, és egyben humanizálása érdekében elsősorban az értelmiségiek léptek fel, akik nyíltan kiálltak a hadviselés teljesen szükségtelen szenvedései ellen, folyamatosan kihangsúlyozva, hogy a katonák tömeges elhalálása kellő orvosi segítségnyújtás biztosításával elkerülhető lenne, s ezért a fő követeléseik között megtalálhatjuk a háborút szabályozó nemzetközi szerződéskötések gondolatát.⁶

¹ KRIVOKAPIC 2016. 13–14.; GIOVANNI – FRANCESCO 2000. 28–34.

² Hugo Grotius (Huigh De Groot, 1583–1645) Németalföldi jogtudós, filozófus, teológus, diplomata, történész, a modern nemzetközi jog „atya”. (VANCE 2006. 161–162.)

³ Lásd bővebben: GROTIUS 1999.

⁴ SASIK 1994. 78.

⁵ ROUSSEAU 1947. 24–25.

⁶ KRIVOKAPIC 2016. 14.

A háborúk borzalmainak enyhítésére tett első komoly kísérletek *Henry Dunant* nevéhez, az 1859-es solferinói csata szemtanújához köthetők. A látottak annyira megrázták, hogy elhatározta, bemutatja a világnak a háborúban látott felesleges és elkerülhető szenvedéseket. E célból 1862-ben megírta a *Solferinói emlék* c. munkáját, amelyben saját tapasztalatai alapján számolt be az eseményről.⁷

Munkájában a sebesültek borzalmas állapotának felvázolása mellett kihangsúlyozta az ún. segélyegyletek felállításának fontosságát Európa minden államában, amelyek egyetlen feladata az lenne, hogy a háborúban segítsék az orvosok munkáját.⁸ Ez az elképzelése ölt majd testet a Vöröskereszt megszületésében,⁹ de ami talán még fontosabb, az a támogatóbázisának a gyors növekedése. Többek között talán ennek is köszönhető, hogy Svájc 1864-ben nemzetközi értekezletet hívott össze, melynek célja egy nemzetközi egyezmény elfogadása volt. Az egyezmény középpontjába a sebesültek és betegek helyzetének jobbá tételét állították.¹⁰ A konferencián tizenhat állam képviseltette magát, s ennek lett az eredménye az I. genfi konvenció. Az értekezletnek azonban volt egy nagy hátránya. Szóba került ugyan a betegek és sebesültek helyzetének a szabályozása, de a hadifogolykérdés nyílt megvitatására ekkor még nem került sor. Ugyanakkor nem hanyagolhatjuk el azt a tényt, hogy az 1864-ben elfogadott egyezményben¹¹ kimondták, hogy az egészségügyi személyzet és a papok az ellenséges megszállás után tovább folytathatják szolgálatukat, vagy visszavonulhatnak. Ez rámutat arra, hogy a hadifogoly kérdés szabályozásának gondolata, ha homályban is hagyva, de előkerült, s az 1864-es konferencián tárgyalatkat ettől kezdve nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hiszen azok folyamatosan a felszínen maradtak.¹²

Az 1864-es genfi egyezmény elfogadását követően rövid időn belül nyilvánvalóvá váltak a szerződésben előforduló komoly hiányosságok, így rövidesen tervbe vették a konvenció revízió alá vételét, valamint a háborús törvények és szokások kodifikálásának a gondolatát is. Az erre tett első kísérlet 1874-ben következett be, amikor II. Sándor orosz cár egy nemzetközi konferenciát hívott össze Brüsszelbe, amelyen tizenöt állam képviseltette magát. Az értekezlet abból a szempontból nézve, hogy az összes európai nagyhatalom képviselői megjelentek, sikeresnek mondható, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az orosz kezdeményezés egyik velejárója a kölcsönös bizalmatlanság volt. Ez rá is nyomta a bélyegét a konferencia tevékenységére, hiszen pont emiatt nem kerülhetett sor az értekezlet határozatainak ratifikálására. Emiatt az elfogadott dokumentumot egyszerűen csak *brüsszeli deklarációnak* nevezzük.¹³

A deklarációnak is komoly hiányosságai voltak, hiszen II. Sándor elsődleges célja a szárazföldi háború törvényeinek kodifikálása lett volna, így az egybegyűltek a genfi egyezménnyel csak említés szintjén foglalkoztak, pedig az elmúlt évek háborúi bebizonyították, hogy annak újra tárgyalása nem tűrhet halasztást. Ugyanakkor ki kell emelnünk a deklaráció előnyeit is. Elsőként itt került megfogalmazásra, hogy ha a megtámadott állam civil lakossága fegyvert emel az érkező ellenség ellen, akkor a megszállást követően hadifogolyként kezelendő, akárcsak a hivatásos hadsereg katonái. A deklaráció továbbá kiemeli, hogy a magukat megadó személyek megölése szigorúan tilos, valamint azt is, hogy azon egyének, akik titkolóznak a megszálló hatalom előtt,

⁷ DUNANT 1862.

⁸ Uo. 46–47.

⁹ LÓRÁNT 1915. 21–22.

¹⁰ KRIVOKAPIC 2016. 16.

¹¹ Az egyezményt tizenkét állam képviselője látta el kézjeggyével; Ausztria–Magyarország 1866-ban csatlakozott az egyezményhez.

¹² KARKIS 1930. 43–44.; LÓRÁNT 1915. 22–25.

¹³ KARKIS 1930. 44.

kémeknek tekinthetők. Ugyanakkor itt már a hadifoglyokról is szó esik, hiszen a deklaráció szövege kihangsúlyozza, hogy a hadifoglyokkal emberségesen kell bánni, s a mindennapi életszükségleteiket ki kell elégíteni. Továbbá, a hadifoglyok munkára vezényléséről is rendelkezik, bár a nehéz, „*embertelen*” fizikai munkák végeztetését tiltja. A deklaráció utolsó sorban megemlíti, hogy a foglyoknak meg kell adniuk valós nevüket, valamint rangjukat, hogy a hadakozó államok hadifogolylistákat tudjanak készíteni.¹⁴ Így tehát a brüsszeli deklaráció minden hiányossága ellenére mégis megállapítható, hogy a hadijog területén komoly előrelépésre került sor, hiszen ez szolgált a későbbi I. hágai egyezmény alapjául, s a hadifoglyokkal való bánásmód alapjait is lefektette.¹⁵

A brüsszeli értekezletet követően ismét hosszabb szünet következett, amely végére az 1898. április 6-án, ismét orosz kezdeményezésre megrendezett hágai nemzetközi konferencia tette rá a pontot, ahol ismét terítékre került a genfi jog ügye is.¹⁶ A konferencia szervezését II. Miklós cár már 1898. augusztus 24-én meg is kezdte, s székhelyül Hágát választotta. A nemzetközi értekezlet végül 1899. május 18-án, huszonhat állam képviselőjével nyílt meg. Ezt követően három bizottság és több albizottság alakult, s kezdetét vette a több mint két hónapig tartó tanácskozás, ami a hadifogság első, nemzetközi tételes szabályozásához vezetett. Az egyezmény hadifoglyokra vonatkozó rendelkezéseit a II. fejezet 4–20. szakaszai¹⁷ tartalmazzák, amely szakaszokat szinte szó szerint átvettek az 1907. évi II. Hágai egyezmény szövegébe, így azok tartalmi elemzésére a későbbiekben térünk ki. A részt vevő hatalmak a nyilatkozatot 1899. július 29-én aláírták, bár Magyarországon ezek becikkelyezésére csak 1913. augusztus 8-án került sor.¹⁸

1906-ban Svájc ismét kezébe vette a kezdeményezést, s az 1864-es genfi konvenció revíziója céljából új genfi értekezlet összehívása mellett döntött, amelynek működése sikeresnek mondható, hiszen rövid idő alatt elfogadásra került az új egyezmény szövege, amely a hadifoglyokkal is komolyabban foglalkozott.¹⁹

Az 1899. évi hágai értekezlet azzal az óhajjal zárult, hogy az egyezmény szövegét a részt vevő államok az időközben szerzett tapasztalataikkal kiegészítsék. Az új konferencia összehívása nem is váratott magára sokat. 1907. június 15-ére tűzték ki az időpontját. Az értekezletet a holland királynő²⁰ jóváhagyásával ismét Hágában hívták össze, ahol ezúttal már 44 állam képviseltette magát. Az értekezleten tizenhárom egyezmény született, amelyek közül a negyedik foglalkozik a hadifoglyokkal.²¹

Az egyezmény szövegét elemezve ismét megállapíthatjuk, hogy számos probléma orvoslására még nem került sor. Példaként akár a 4–5. cikkelyt is megemlíthetjük. A 4. cikkely kiemeli, hogy a „*hadifoglyok az ellenséges Kormányznak, nem pedig az őket foglyul ejtő egyéneknek vagy csapattesteknek hatalma alatt állanak*”,²² s hogy a „*hadifoglyokkal emberiesen kell bánni*”,²³

¹⁴ O'NEIL 2006. 53–54.

¹⁵ KARKIS 1930. 27–28.; LÓRÁNT 1915. 27–28.

¹⁶ KARKIS 1930. 28.

¹⁷ EÖTTEVÉNYI 1909. 14–20.; LÓRÁNT 1915. 30–33.; KARKIS 1930. 44–45.

¹⁸ 1913. évi XLIII. törvénycikk

¹⁹ KARKIS 1930. 44.; LÓRÁNT 1915. 28–30.

²⁰ I. Wilhelmina Helena Pauline Maria

²¹ LÓRÁNT 1915. 33–43.; KARKIS 1930. 45.; EÖTTEVÉNYI 1909. 58–59., 68.

²² 1913. évi XLIII. törvénycikk

²³ 1913. évi XLIII. törvénycikk

de épp a legfontosabbat nem szögezi le, vagyis azt, hogy kit tekinthetünk hadifogolynak.²⁴ Az 5. cikkelyben a hadifoglyok internálásának a kérdése is felmerült, de itt is csak félmegoldással találkozhatunk, hiszen az egyezmény leszögezi, hogy a „*hadifoglyok valamely városba, várba, táborba... internálhatók*”,²⁵ de arra vonatkozó magyarázattal, hogy a hadifogolytáboroknak hogy is kell kinézniük, s területileg hol kell elhelyezkedniük, nem találkozunk. A fogságba esést követően az első fontos feladatnak a hadifogolylisták elkészítése számít, ám a II. hágai konvenció ezzel ismételtelen keveset foglalkozik, hiszen csak annyit tesz, hogy arra kötelezi a hadifoglyokat, hogy adják meg nevüket és rangjukat az őket fogva tartóknak, de ennél nem megy tovább, hiszen a felírás módjáról nem rendelkezik.²⁶ Pedig a világháborúban mindvégig komoly gondot jelentett a nevek téves, elferdített feljegyzése,²⁷ ami esetenként szinte teljesen ellehetetlenítette a hozzátartozók értesítését.²⁸ Mindez talán a tapasztalatlansággal, valamint azzal a ténnyel magyarázható, hogy az európai közvélemény mindvégig rövid háborúkkal számolt, de ezen a „*Nagy Háború*” kitörése nagyban változtatott, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a háborút lezáró időszakban ismét sor került a konvenciók revíziójára.

HADIFOGLYOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN. A FOGSÁGBA ESÉS PILLANATA

A harcoló katonák számára a tűzkeresztségen való átesést követően a fogságba esés pillanata jelentette a legmeghatározóbb emléket. Ez azon egyszerű ténnyel magyarázható, hogy a katonából hadifogolyba való átmenet mindig is bizonytalan volt, hiszen az égnek emelt kezektől a megadás elfogadásának pillanatáig lepergő idő alatt bármi történhetett. Ebbe a halál is beletartozott, s ezzel a magukat megadókat is tisztában voltak. Ezért is volt oly nehéz számukra átadni a fegyvert az ellenségnek, hiszen tudták, hogy a fogságba eséstől kezdve szabadságukat elvesztik és a fogvatartóikra lesznek utalva, akik ettől a pillanattól kezdve az élet és halál uraivá váltak, s a túlélés nem volt biztosítva.²⁹

A megadást az ellenséges háterszág által terjesztett propaganda is nehezítette, hiszen az atrocitás-propaganda³⁰ mindkét oldalon komoly félelmet ébresztett a katonákban. Ennélfogva komoly bátorságra és hitre volt szükség ahhoz, hogy egy harc képes katona átadja a fegyvert az ellenségnek. A megadást az ellenség gyakran, különösen heves csaták közepette, figyelmen kívül hagyta, s a magukat megadni kívánó katonákat pillanatok alatt kiiktatta,³¹ hiszen ez sokkal könnyebb volt, mint a potenciálisan veszélyes ellenséget elszállítani a csataterőről. A katonák

²⁴ A brüsszeli deklaráció még foglalkozik ezzel a kérdéssel. Benne leszögezik, hogy a hadifogoly az törvényes, lefegyverzett ellenség.

²⁵ 1913. évi XLIII. törvénycikk

²⁶ 1913. évi XLIII. törvénycikk

²⁷ „A listákban előforduló olyan név, mint pl. Korgel Schwepzer; Schweitzer Kornélnak bizonyult; Bicsant Migul, Erdi-Zuckane, Veredetraschy valóságos talányfejtés útján a Büdszentmihály; Erdőcsokonya és Veresegyháza jónévű magyar helységek neveiként hámozódtak ki.” (LÓRÁNT 1915. 64–65.)

²⁸ LÓRÁNT 1915. 53–54.

²⁹ VAN EMDEN 2000. 15.

³⁰ A propaganda azon válfaja, amelynek célja elhíttetni a háterszág lakosságával, hogy az ellenség a hadijogot súlyosan megsértve atrocitásokat követett el. Az atrocitás-propagandának ebből kiindulva többes feladata volt. Pollmann Ferenc szerint a legfontosabb cél az ellenséggel szembeni gyűlöletet felszítása; a lakosság meggyőzése arról, hogy az ellenséggel vívott háborúja igazságos; szövetségesek megtartása és megszerzése. POLLMANN 2016. 75.

³¹ Niall Ferguson szerint ez különösen a nyugati fronton volt gyakori. (FERGUSON 1999. 367–369., 373–377.)

mindezeknek maguk is szemtanúi lehetek, valamint ők is állhattak már a puska túloldalán, így tudták, hogy mire számíthatnak. Ezért különböző gesztusokkal igyekeztek jelezni az ellenség felé, hogy veszélytelenek, s számukra véget ért a háború. Az első s legfontosabb gesztus a fegyverek eldobása, s a kezek égnek emelése volt. A katonák emellett olykor a szeretteik képével a kezükben jelezték a megadást, vagy olyan szavakat kiabáltak, hogy „*Kamerad*”. A mesterlövészek és géppuskások viszont a biztos halállal számolhattak, ha jelvényeiktől nem szabadultak meg, így ez volt az első lépésük. Ugyanakkor Richard Van Emden kihangsúlyozza, hogy a túlélés csakis az ellenség lelki állapotától, esetleg iratlan parancsaitól függött, a gesztusok keveset számítottak.³²

Ha a megadást a másik oldalról vesszük górcső alá, akkor érthető, hogy egyes egységek miért nem ejtettek foglyokat. A foglyul ejtés ellen szólt egy jelentős tényező: a megadás jelzése nem mindig volt őszinte, esetenként blöff is volt az ellenség részéről. Ez véleményem szerint főleg a kisebb harcoló egységek körében volt jellemző, hiszen a csata hevében, erre tömegesen nem kerülhetett sor. Azt, hogy ez milyen reális veszély volt az is mutatja, hogy a szemben álló államok hadvezetése is gyakran óvatosságra intette a katonákat. A megadás színlelése a következőképpen nézhetett ki: az ellenfél megadást színlelt, majd amikor a szemben álló felek megszakították a tüzelést, rejtett egységek tüzet nyitottak a gyanútlan ellenségre. A nyugati fronton ezzel találkozott egyes katonák 1914 szeptemberében az *Aisne-nél*³³ és 1917-ben *Bullecourt*nál.³⁴ Más szóval tehát a megadás elfogadása is életveszélyes lehetett, így egyesek a veszélyt elkerülendő megölték a szemben álló fegyvertelen katonákat. Természetesen elhanyagolhatóan súlyú stratégiai gondok is jelentkeztek a foglyok elejtésével: A hadifoglyokat a hátsóországba kellett szállítani, ami azon egyszerű oknál fogva jelentett gondot, hogy minden tíz fogolyhoz legalább egy-két őrkatonát is hozzá kellett rendelni, s ha ez gyakran fordult elő, azzal az adott egységek ütőképessége is csökkent. Viszont a foglyok megölésének nem várt hatása is volt: ellenállásra bátorította a demoralizált katonákat, hiszen a kivégzések hírére inkább harcoltak, ha tudták, hogy a megadás eredménye nagy valószínűséggel a biztos halál lesz.³⁵

Ki kell emelnünk, hogy a megadás elfogadását követően sem mentesültek teljesen az életveszélytől a foglyok, mivel, ha túl idegesek, titkolózók voltak, ezt gyakran halállal jutalmazták a foglyór katonák, pedig a foglyok idegességének oka sokszor nem más volt, mint az a tény, hogy életükben először csak a fogságba esés pillanatában találkoztak ellenséges katonával.³⁶

A fogságbaesés miatti félelem és szégyen érzete szinte megsemmisítő volt, s gyakran még a tapasztalt, harcedzett katonák is könnyekben törtek ki. Talán befolyással volt rájuk az a tény is, hogy a legtöbb állam esetében a fogságba esőkre nem áldozatként, hanem árulóként tekintettek.³⁷ Ezt bizonyítja az alábbi levél is, amit egy szerb nő írt hadifogoly férjének:

„Veljko, jelentkeztél apádnak, de ő neked, mint gyávának nem fog semmit válaszolni, s nem is akar hallani rólad. Átkoz és mondja, hogy neked [...] az egész világ szerencsétlensége zuhanjon a fejedre. Átkozza még a gyerekeinket is és a halálukat kívánja, gondolván: nincs szükségem egy gyáva ivadékaira, aki számomra a legnagyobb fájdalmat és szégyent okozta.

³² VAN EMDEN 2000. 15–16.; POLLMANN 2016. 75.

³³ A brit egységek Aisne-nél elfogadták a németek színlelt megadását, akik rajta kapva az alkalmon megölték őket. (FERGUSON 1999. 372.)

³⁴ 1917-ben Bullecourt-nál egy Bowman nevezetű ausztrál tiszt megparancsolta az embereinek a megadást, majd ő is megadta magát. Mikor két német katona kísérte az ausztrál tisztet, a társai mindkettőt megölték és Bowmant is halállal fenyegették. Persze, ez fordítva is megtörténhetett. Erről tanúskodik Graham Seton Hutchison alezredes példája, aki lelőtte 38 saját emberét, kik megadni készültek magukat, majd folytatta a németek elleni harcot. (FERGUSON 1999. 372.)

³⁵ FERGUSON 1999. 372–384. Ehhez az atrocitás-propaganda is nagy részben hozzájárulhatott.

³⁶ VAN EMDEN 2000. 16.

³⁷ Moritz 2014. 236.

És én se gondolok neked jobbat Veljko. Minden nő büszke a férjére, dicsekszenek hőstetteikkel, és te, te megszegyenítettél engem is és a házunkat is, úgyhogy mindenki gyűlölettel néz ránk. Elküldtem neked a pénzt, hogy mérget vegyél rajta, hogy a falud soha többé ne lásson.

*Ez az üdvözleted Stojankától.*³⁸

Jellemző volt – a balkáni fronton is – hogy a foglyok személyes tárgyaikat felajánlották őreiknek, hogy elnyerjék azok kegyeit. Az ellenséges katonák mindezen szuvenireket szívesen fogadták, különösen a késeket, jelvényeket, órákat és pénztárcákat. Persze nem mindig történt önkéntesen a tárgyak átadása. A balkáni frontra jellemző, hogy a foglyokat a megadást követően megmotozták, majd kifosztották, olykor fokozatosan. Az első fázisban a pénzt, pénztárcákat, gyűrűket, órákat tulajdonítottak el a katonáktól, majd a háterszág táborai felé haladva a kincstári eredetű katonai felszereléseket. Ezt bizonyítja *Aggházy Kamilnak*,³⁹ a Hadtörténeti Múzeum egyik alapítójának az esete is.⁴⁰

Ami a fogságba esés körülményeit illeti, a szerb fronton a katonák csak ritkán kerültek egyenként az ellenség kezébe. Általában a tömeges fogságba esés volt jellemző. Faragó László a szerb hadjáratról írt munkáiban kiemeli, hogy esetenként a feneketlen sár, iszapos mocsarak, folyóáradások ejtették foglyul a katonákat, nem is az ellenség.⁴¹ Ezzel magyarázza azt is, hogy a „*Potiorek-offenzívák*”⁴² összeomlását követően miért nem lehetett elég gyors és rendezett a visszavonulás, bár érdekes, hogy a katonák tapasztalatlanságát, azok hibáit, maga Oskar Potiorek tábornagy alkalmatlanságát nem veszi figyelembe.⁴³

A HADIFOGLYOK SZEREPÉRŐL

A fentebb vázolt minden veszély ellenére az egymással szemben álló seregek nem csak a nemzetközi törvények, hanem stratégiai okok miatt is rákényszerültek az ellenséges katonák foglyul ejtésére, hiszen már a háború elején nyilvánvalóvá vált, hogy milyen értékes lehet egy ellenséges katona, különösen, ha az adott fogoly tisztí rangot visel. Niall Ferguson véleménye szerint a foglyok alapvetően információforrást, munkaerőt, túszt jelenthetnek a megszálló hadseregek számára, s emellett példát a bajtársaik számára is, hiszen ha elterjedt, hogy a megszálló csapatok a háterszágban foglyaikkal emberségesen bánnak, fennállt a lehetősége annak, hogy szorult helyzetben a többiek is követni fogják őket.⁴⁴

A felsorolt pontok közül a hadvezetőség a Nagy Háborúban az elsőt tekintette kiemelkedő fontosságúnak, hiszen a hadifoglyok kihallgatásával olyan érzékeny információk juthattak birtokába, mint pl. a csapatmozgás, esetleg demoralizálódás valamely frontszakaszon, utánpótlási gondok stb.⁴⁵

³⁸ Idézi: Đuković 2002. 154.

³⁹ Aggházy Kamil (zászlóaljparancsnok, százados, majd ezredes) 1914. december 6-án került a szerb frontra, ahol 13-án súlyos sérüléseket szenvedve fogságba esett. 1916. február 26-án a hadifogságba eséskor elszenvedett kára megtérítését kérelmezte, majd felsorolta a tőle elvett javakat. (Lásd bővebben: SZOLECZKY 2015.)

⁴⁰ VAN EMDEN 2000. 16.; FARAGÓ 1930. 85–86.

⁴¹ FARAGÓ 1935. 94.; FARAGÓ 1930. 85–86.

⁴² Az 1914-ben, Szerbia ellen indított hadjáratokat szokás e névvel illetni.

⁴³ A Potiorek-offenzívákról lásd bővebben: GORCSA 2015.

⁴⁴ FERGUSON 1999. 371.

⁴⁵ FERGUSON 1999. 371.

Fontossági sorrendben haladva a második helyre kétségkívül a hadifoglyok munkaerőként való felhasználása kerül, hiszen olcsó munkaerőforrások voltak, akkor, amikor munkásokra nagy szükség volt. Ezt mutatja az a tény is, hogy Franciaországban a kabinet az ellenzékot maga alá gyűrve, megszavazta a foglyul ejtett német katonák munkaerőként történő alkalmazását, s 1918 novemberéig a BEF munkásosztag 44 százalékát németek tették ki. A helyzet a Monarchiában is hasonló képet festett, hiszen a foglyoknak megközelítőleg 55%-a⁴⁶ különböző helyeken dolgozott. Azonban, bár a hágai konvenciók egyértelműen megtiltották a hadifoglyok hadicélra való alkalmazását, a hadakozó felek a törvény eme részét rugalmasan kezelték. Erre jó példát találunk a háborús Franciaországban, ahol a franciák német hadifoglyokkal ásatták a lövészárkokat. Erre válaszul a németek is hasonló munkára vezényelték saját hadifoglyaikat mind Lengyelország, úgy Franciaország határába is.⁴⁷

Nem elhanyagolható a hadifoglyok túszként való alkalmazása sem, hiszen a németek pl. a karlsruhei, freiburgi és stuttgarti táborokba helyezték foglyaik egy részét, hogy azok villámháritóként szolgáljanak. Ez tehát jó módszer volt az ellenséges bombázások kockázatának a csökkentésére. Emellett a túszejtésnek megfélemlítési célja is volt. Ezzel lehetett valamelyest kordában tartani az ellenséges hadsereg katonáit, hiszen, ha támadásra kerülne sor, az a túsok életébe is kerülhet. Ezt mutatja az 1914-ben Šabac körül tevékenykedő IX. hadtest parancsokának az utasítása is: a szerb lakosságot „*fanatikus gyűlölet fűti... mindenki iránt... fokozott szigort, fokozott nyersséget és fokozott bizalmatlanságot tanúsítanak*”⁴⁸. A harcoló, de egyenruhát nem viselő embereket „*feltétel nélkül ki kell végezni, s ugyanígy kell eljárni a túsokkal is, ha a helységben lövöldözés törne ki*”⁴⁹.

Mindenképp kiemelendő, hogy az ellenséges haderők keveset tettek annak bizonyítására és közvetítésére, hogy hadifoglyaikkal jól bánnak.⁵⁰

HADIFOGLYOK ÉS HADIFOGOLYTÁBOROK AUSZTRIA–MAGYARORSZÁGON

A Nagy Háború tömeghadseregeinek egyenes következménye a nagyszámú hadifogoly megjelenése. Így a Monarchia sem mentesült a tömeges hadifoglyok befogadásától, bár azok eltartására – lévén hogy a hadvezetés rövid háborúra készült – nem volt felkészülve. Ezt bizonyítják a hadifogolytáborok alacsony befogadási kapacitásáról és félkész állapotáról szóló jelentések is.⁵¹

Az első fogolyszállítmányok 1914 szeptemberében már meg is érkeztek Magyarországra, zömében szerbek és oroszok. A háború eszkalálódásával azonban hamarosan megjelentek a relatív nagyszámú olasz, román hadifoglyok is. Rajtuk kívül, kis számban ugyan, de más etnikumok is jelen voltak. Az elhúzódó háború következtében 1917 januárjában 852 853 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1 092 055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. A következő évben – ami rendkívül jól mutatja

⁴⁶ A Monarchiában 1918. január 1-jén 1 309 394 hadifogoly szerepelt a nyilvántartásban, s közülük 727 732 lett kivételesen különféle munkálatok végzésére. (Hadtörténelmi Levéltár [HL] HM 5665. sz. beérk. III/13. Eln. Mgb. 41 III/14.; HL HM 1918. Mg/B eln. 155–524. a. sz. Idézi: BLASSAUER 2012.)

⁴⁷ FERGUSON 1999. 371–372.

⁴⁸ Idézi WATTSON 2016. 157.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ FERGUSON 1999. 371–372.

⁵¹ MIKLÓS 2012.; VEMIĆ 2014. 201–233.; BLASSAUER 2012.; MORITZ 2014. 237–240.

a hadifoglyok számának gyors duzzadását –, 1918. január 1-jén már 1 309 394 fogoly szerepelt a nyilvántartásban; a legnagyobb részük orosz nemzetiségű volt.⁵² A hadifoglyokat olyan nagy hadifogolytáborokban őrizték, mint pl. Brűx, Josefstadt, Mauthausen, Arad, Dunaszerdahely, Somorja, Esztergom-Kenyérmező, Ostffyasszonyfa, de számos kisebb is létezett. Mellettük párhuzamosan léteztek a civileknek szánt internálótáborok is. Őrzésükért a m. kir. Népfelkelés huszonthat és a cs. és kir. Landsturm ötvenegy őrzészlőalja volt felelős.⁵³ Ügyeikkel a cs. és kir. hadügyminisztérium 10.,⁵⁴ a M. kir. Honvédség Mg.a és Mg.b osztálya, majd a Magyar Hadügyminisztérium „D” Főcsoportja,⁵⁵ illetve a XIII. Hadifogolycsoport 54. osztálya⁵⁶ és a Hadügyi Népbiztosság „C” Főcsoportja⁵⁷ foglalkozott.⁵⁸

A témánk szempontjából fontos szerb hadifoglyok a Monarchiába három fázisban érkeztek meg. Az első fázis 1914 augusztusától decemberéig, a Potiorek-offenzívák lezárulásáig tartott. Az ekkor fogságba ejtett szerbeket nagy számban Esztergom-Kenyérmezőre szállították. Helyzetüket a félkész táborok mellett Dalibor Denda szerint a háborús propagandával előidézett gyűlölet is nehezíthette. A második fázis 1914 őszére tehető, amikor a szerbek betörték a Szerémségbe, míg a harmadik fázis Szerbia megtörésének az időpontjára, 1915/16 telére tehető.⁵⁹ A hadifoglyok táborokba való szállítása is nehézségeket okozott a Monarchiának. A bürokrácia és a hadvezetés felkészületlenségének következtében az ellenséges foglyok hátországba való szállítása rendkívül kaotikus volt. Sokan napokig utaztak marhavagonokban, aminek következtében gyakori halálesetek jelentkeztek, olykor már a légerekbe érkezés előtt, mivel a foglyok közül sokan gyilkos vírusokat, vagy patogéneket hordoztak magukban, az egészségügyi intézkedések viszont sok kívánnivalót hagytak maguk után. Ezt tökéletesen szemlélteti az a tény is, hogy a hadifogolytáborokban, mivel az orvosok többsége a fronton tartózkodott, kevés egészségügyi személyzet teljesített szolgálatot. Dr. Friedrich Koch segédorvosnak, a mauthauseni hadifogolytáborból írott levele is ezekről az állapotokról tanúskodik: *„Lehetne, az új év boldogabb, mint amilyen az 1914-es év volt. Teljes szívemből örülnék, ha e szerencsétlen szerb tábortól megszabadulnék. Naponta 600-an átmennek a rendelőn, minden teli tetvekkel és élősködőkkel, az emberek rongyosak és szakadtak, tifusz, vérhas, himlő, ezek a napi társaim, akiket el kell viselnem, miközben a táborban semmi rend, semmi tisztaság, mindenhol mocsok, és ürülék, körülbelül ilyen képet fest a tábor [...] Itt 14.000 hadifogolyra két orvos van, ami több mint neveltséges.”*⁶⁰

Ezt a kaotikus állapotot a Monarchia bürokráciája végül relatív sikeresen kezelte, s egész sor intézkedés született a hadifoglyok helyzetének rendezésére, amit folyamatosan bővítettek. Ezek az intézkedések 1916-ra „*kék hadifogoly-könyv*” néven váltak ismertté, ami a hadifoglyokkal való gondoskodás alapját képezte a birodalomban.⁶¹

Ami a hadifogolytáborok általános állapotát illeti, megállapítható, hogy a kezdeti időszakban, 1914 késő őszéig kiépítetlenek voltak, nem rendelkeztek elegendő szálláshellyel, s, kevés orvos állt rendelkezésre. A táborokra jellemző, hogy egy részüket folyó-, illetve tópart mellett

⁵² RAUCHENSTEINER 2013. 807.; BLASSZAUER 2012.

⁵³ CSÁK 2014. 11.

⁵⁴ Kgf osztály

⁵⁵ Leszerelési Főcsoport

⁵⁶ Hdf. A osztály

⁵⁷ 54. osztály

⁵⁸ BLASSZAUER 2012.

⁵⁹ DENDA 2015. 19.

⁶⁰ LEIDINGER – MORITZ 2006. 35.

⁶¹ MORITZ 2014. 242.

szervezték meg, így ezek a tényezők esetenként hozzá járultak a magas halandósághoz. Ilyenek voltak a doboji, nagymegyeri, boldogasszonyi, sopronyéki, mauthauseni és még számos más hadifoglytáborok is.⁶²

Esztergom-Kenyérmezőn kezdetben olyan kevés volt a szálláshely, hogy a foglyok nagy része a puszta földön feküdt. A szerbek számára két nagy cirkuszi sátrat emeltek, s azokat, akik számára itt nem jutott hely, a halastóba vezető tápcsatorna mentén helyezték el. A helyzet súlyosságát a lakosság is érezte, így az *Esztergom* c. hetilap is bírálta a tapasztalt viszonyokat: „... az illetékes hatóságok nem készültek el a hadifoglyok elszállásolására, különösen készületlenül találta őket a beállott hideg esős idő, amikor földél nélkül még a rabságba esett vadnak is sokat kellene szenvednie”.⁶³ A tábor területét szögesdróttal kerítették el.⁶⁴ Kísértetiesen hasonló volt a helyzet a nagymegyeri hadifoglytáborban is, azzal a különbséggel, hogy itt kezdetben csak az őrházak voltak megépítve, s emiatt a foglyok 1914 novemberéig a szabad ég alatt tartózkodtak.⁶⁵ Ugyanakkor mindemellett az sem hagyható szó nélkül, hogy az egészségügyi viszonyok kezdetben itt is nagyon rosszak voltak. Erről panaszkodott a családjának 1914. október 4-ei levelében *Paszterkó József*⁶⁶ is: „Légy szíves szerdára vagy csütörtökre elkészíteni nekem 3 rossz régi inget, 3 gatyát bármilyen régi és foltosak lesznek és 2 pár erős vászon kapcát, mert itt csak úgy hemzseg a féreg a foglyokban és a leghatásosabb védelem ellene a sűrű alsóruhaváltás és mosakodás”.⁶⁷

Mindezen egészségügyi körülmények, valamint az országba behurcolt járványok következtében 1914 végén elterjedt a kolera, illetve a kiütéses tifusz, amely 1915 tavaszán szedte legtöbb áldozatát. A járványok felszámolása komoly nehézségekbe ütközött a csekély orvoslétszám miatt. A helyzetből azonban a Monarchia igyekezett levonni a tanulságokat, így 1915-től alapkövetelménnyé vált a tábori barakk-kórházak, járványkórházak és gyógyszerárak megléte a táborokban. Tehát a Monarchia idővel sikeresen elgördítette az elé helyezett akadályokat, s ez az életkörülmények javulásához vezetett. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy 1914 legvégétől Esztergom-Kenyérmezőn már negyven fűthető épületben oldották meg a hadifoglyok elhelyezését.⁶⁸

HADIFOGLYOKKAL KAPCSOLATOS TÖRVÉNYKEZÉS A VILÁGHÁBORÚS MAGYARORSZÁGON

Magyarország azon komoly erőfeszítéseit, hogy utólag felkészüljön az elhúzódó háborúra, az ország törvénykezésében is végig követhetjük. A minisztériumok minden kérdéssel, így a témám szempontjából kiemelkedő fontosságú hadifoglykérdéssel is részletesen foglalkoztak.⁶⁹

A hadifoglyokat érintő első és legfontosabb szabályozandó kérdés a hadifoglytáborba való szállítás módja volt. Hogy a hadvezetés elejét vegye a hadifoglyok szervezkedésének,

⁶² VEMIC 2014. 205–225.

⁶³ Idézi: MIKLÓS 2012. 1.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ VEMIC 2014. 210–211.

⁶⁶ „*Paszterkó 1914 szeptemberében vonult be katonának, és az Esztergom-táborba, az I/III. népfelkelő hadtáp-zászlóaljhoz, az első század második szakaszához került beosztásra... Neve mellett semmiféle rangjelzés nincs feltüntetve, azaz közönséges bakaként kezdte meg a szolgálatot.*” (POLLMANN 2005. 119–127.)

⁶⁷ POLLMANN 2005. 119–127.

⁶⁸ MIKLÓS 2012. 2–4.

⁶⁹ Számos törvény- és rendeletgyűjtemény született a háború alatt és után. Ilyen pl. az általam felhasznált *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye* c. többkötetes munka, amely a teljes háborút végigkíséri. (A továbbiakban: *HKTRGY* I, II, III...)

már szállításkor úgy vélte, szükséges, hogy a különböző nemzetiségű hadifoglyokat külön és elkülönítve lehessen csak szállítani, együtt viszont ne. Ezt a parancsot Csanád vármegyének a Temesvári Katonai Parancsnokság küldte meg.⁷⁰ E mellett egy másik tényező is erősen befolyásolhatta a törvényhozókat. Igyekeztek a hadifoglyok közötti nézeteltérések elkerülésére is, ami igaz, nem mindig volt megoldható. Ezt a somorjai hadifoglytáborban történtek is bizonyítják. Az incidensről a *Makói Újság* a következőképpen számolt be:

„A városban igen sok orosz és szerb hadifogoly van elhelyezve. Napirenden van közöttük a verekedés. Az oroszok ásóval támadnak a szerbekre és így kiabálnak:

– *Ti kutyák, ti miattatok kell itt lennünk, messze idegenben, távol gyermekeinktől és feleségüinktől.*”⁷¹

A hadifoglyok ruházata és magántulajdona is szabályozásra került. Eszerint a fogolynak szeretetadományként küldött tárgyak a hadifogly tulajdonát képezik, s ez vonatkozik a ruhaneműkre is, s azokat a hadifoglyok viselhetik is, de akkor kincstári ruházatot nem kaphatnak. Kivételt képez, ha valamilyen kiegészítő ruhadarabot kíván viselni a kincstári ruházattal együtt, pl. kesztyű, sál, sapka stb.⁷² Ezeket csak az illetékes hadifoglytábor parancsnokának az engedélyével lehet megvásárolni. Erről az 575/1917. M. E. sz. rendelet is rendelkezik, s ennek értelmében, aki a hadifoglyoktól bármilyen ruházati cikket elidegenít, két hónapig terjedő elzárással büntethető, s e mellett még a 600 koronáig terjedő pénzbüntetést sem kerüli el az, aki a hatályos rendeletet megszegi.⁷³

A járványok megfékezése ugyancsak fontos tényező volt, amiről úgyszintén több rendelkezés született. Kezdetben a 32.150/1915. B. M. sz. rendelet alapján a fertőzések megakadályozása érdekében nyomatékosította a hadügyminiszter 1915. március 13-ai, 5095. sz. rendeletét, amely értelmében „... a szabadságot legénység, továbbá orvosok, ápolók, munkások... a foglytáborokból, illetőleg az internáltak telepeiről távoznak, valamely községbe való érkezésük ideje az illető községi előjáróságoknak idejekorán tudomásul adassék”⁷⁴ hogy azokat kellőképpen megfigyelhessék, s ezzel a járványok terjedésének lehetőségét csökkentsék. Emellett, a kolera és tífusz megjelenésétől kezdve a belügyminisztérium a 66.034/1915. B. M. sz. rendeletével igyekezett megakadályozni a lakosság érintkezését a hadifoglytáborokkal.⁷⁵ A helyzet a hadifoglyok munkára való kiadásával tovább komplikálódott, hiszen ha az adott foglyok magukban hordozták volna a fertőzést, akkor akár egy országos járvánnyal is meg kellett volna küzdeni, akárcsak Szerbiában 1915 tavaszán.⁷⁶ Ennek elkerülése érdekében „a hadifoglyok[at], valamint az örkülönítmény tagjai[t] megérkezésük alkalmával a munkaadó költségén hatósági orvos által”⁷⁷ meg kell vizsgálni,

⁷⁰ MNL CSML Szegedi Levéltár (A továbbiakban SZL) IV. B. 402. I. Cs. és kir. Katonai Parancsnokságparancsai, Temesvár (A továbbiakban: Cs. és Kir. KPT) M. A. Nr. 10241. Abschub Kgf. verschiedener Nationalität. *Militärkommandobefehl* Nr. 50 (1917.)

⁷¹ *Makói Újság: Független Politikai Napilap* 11 (1914/234) 1.

⁷² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. KPT J. Nr. 15353. Eigene Bekleidungsarten der Kgf. *Militärkommandobefehl* Nr. 62. (1917.)

⁷³ 575/1917. M. E. sz. Hadifoglyok ruházati cikkei forgalmának korlátozásáról In *HKTRGY V.*, 4148–4149.

⁷⁴ 35.150/1915. B. M. sz. A a foglytáborokból és az internáltak telepeiről távozó fertőzésre gyanús katonai és polgári egyének megfigyeléséről. In *HKTRGY II.*, 1374.

⁷⁵ 66.034/1915. B. M. sz. A hadifoglyok között fellépett kolerajárványról. In *HKTRGY III.*, 1872.

⁷⁶ GORCSA OSZKÁR: Szerbia megtörése, avagy kísérlet a balkáni front felszámolására. *Belvedere Meridionale* 28. évf. 4. sz. 53–56. (A továbbiakban: GORCSA 2016.)

⁷⁷ 550/1916. M. E. sz. A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In *HKTRGY IV.* 2441–2446.

majd az orvosi vizsgálatokat a munkavégzés ideje alatt is meg kell ismételni, mégpedig „... az első négy héten hetenként, majd ezt követően kéthetente”.⁷⁸ Ugyanakkor kiemelendő, hogy Csanád vármegyében a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejötte előtt Makón a városi orvosok minden vasárnap délelőtt megvizsgálták a munkára kiadott hadifoglyokat.⁷⁹

Az említett törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrehozásának a célja, hogy a munkaerő kellő kihasználása érdekében szabályozza a hadifoglyok munkára bocsátását, valamint hogy megkönnyítse a munkára kiadott, valamint a hadifoglytáborba visszakísért hadifoglyok nyilvántartását. Ezt követően kezdődött csak meg igazán a hadifoglyok nagytömegű munkába állítása, bár tény, hogy már 1915-ben is voltak rendelkezések, amelyek ezt lehetővé tették. Ilyenek voltak pl. az 1914. évi 7.710 res., a 19.031/915. eln. sz. rendelet, az 1915. évi 24.065 eln. számú rendelet, valamint még számos másik, amely valamelyest módosított az előbb említett törvényeken.⁸⁰

A fogságba esettek szempontjából az egyik legfontosabb kérdés a szeretteikkel való kapcsolattartás volt, így annak szabályozása sem maradhatott el. A hadifoglyok küldhettek haza levelezőlapokat, leveleket, táviratokat, esetenként pedig csomagokat is, bár ezek természetesen már kezdettől fogva komoly cenzúrán⁸¹ estek át. A közhiedelemmel ellentétben a szerb hadifoglyok, bár megszorításokkal ugyan, de küldhettek leveleket szeretteiknek, sőt azokat anyanyelvükön szerkeszthették, de kötelezően latin betűkkel kellett írniuk,⁸² vagy másképp a levelük nem került kézbesítésre.⁸³ A helyzet nem sokban változott 1917 végére sem, így gyakorlatilag a háború végéig, bár akadozva, de az otthonnal való kapcsolattartás lehetőségét a Monarchia mindvégig fenntartotta.⁸⁴

A háború utolsó előtti évében történtek meg az utolsó fontos, hadifoglykérdéssel kapcsolatos szabályozások. Mindezt az Oroszországgal megkötött béke következményeként kell értelmezni. A foglyok hazaszállításáról volt szó, ami ugyancsak komoly nehézségeket okozott, ugyanis a „munkaerő” azonnali hazaszállítása a teljes gazdaság összeomlását is előidézhette volna, így Bécsben arról döntöttek, hogy a fogolycsere az aratási munkálatok alatt szüneteltetve lesz. Az orosz területekről származó hadifoglyokkal való bánásmódot tehát ismét szabályozni kellett, s ezért került kihirdetésre a 221.350. Mg. a sz. körrendelet, melynek legfontosabb pontjai a következők:

„1. Alapelvek: A békének Oroszországgal és Ukrainával történő megkötése után az egykori orosz hadseregnek Ausztriában és Magyarországon tartózkodó tagjai még nem tekinthetők szabadoknak, mert a hágai egyezmény ezeknek nem a békekötés alkalmával leendő szabadonbocsátását, hanem csak minél előbbi hazaszállítását kívánja...

3. Munkakötelezettség: Az állam és az ország lakossága ellenségeink erőszakossága és nép-jogellenes viselkedése folytán a hadihelyzet súlyos nyomása alatt áll. A semmittevők részére

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ MNL CSML ML V. 72. c. 807 13532/1915.

⁸⁰ BLASSZAUER 2012.

⁸¹ 96.565/1916. B. M. sz. A hadifoglyok részére érkezett, de ellenőrzés céljából felbontott és új burkolattal ellátott postai csomagok portómentességéről. In *HKTRGY VII.*, 1917. 2974–2975.

⁸² Szerbiában a XIX. század közepétől egyre inkább elterjedt a latin írás használata, az iskolákban a cirill írásmóddal együtt oktatták, így a világháború alatt a többségnek nem jelenthetett komolyabb akadályt a kapcsolattartás. Ezt bizonyítja Vladislav Pandurovićnak a *Srpska Pisma iz svetskog rata 1914–1918* [Szerb levelek a világháborúból 1914–1918] c. forrásgyűjteménye, amelyben számos ilyen esetet találunk. (PANDUROVIĆ 2014.)

⁸³ A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 1915. évi 2663/1914/B. számú rendelete, hadifoglyoknak Szerbiával és Oroszországgal való táviratváltásáról. In *HKTRGY I.* 295.

⁸⁴ 65.030/1917. K. M. sz. A hadifoglyok, továbbá rendőri felügyelet vagy őrizet alatt állók (internáltak) posta és táviratforgalmáról. In *HKTRGY VII.* 5378–5424.

*nincs kenyér. Csak az, aki dolgozik, tarthat számat a manapság nagyjából állami kezelésben lévő élelmezésben való részesedésre. Teljes tévedésben van az a hadifogoly, aki azt hiszi, hogy megtagadhatja a munkát a nélkül, hogy ezzel ellátása szenvedne.*⁸⁵

A munkakötelezettség újra szabályozására azért volt szükség, mert az orosz hadifoglyok a megkötött béke hírére tömegesen kezdtek sztrájkba, vagy egyszerűen csak nem végeztek minőségi munkát. Emellett szabályozásra került a hadifogoly munkások bére is. Ezt követően a mezőgazdaságban dolgozók napi 1 koronát, a többi gazdasági ágban dolgozók pedig napi 2 koronát kaptak. Mindemellett a hadifoglyokat mozgásukban sem korlátozták, mint korábban, egyetlen kivétel volt: „*vasúton csak kísérettel utazhatnak, este 9 és reggel 6 között csak éjjeli szálláson tartózkodhatnak, körmenetekben, tüntetéseken nem vehetnek részt. Táncmulatságokat nem látogathatnak.*”⁸⁶

Ezt követően az események rohamléptekben haladtak előre. 1918 nyarának végére megközelítőleg 30 000 hadifoglyot vontak ki a munkabizottságok alól, s októberben is csak az említett kontingens felétől kívánt a magyar hadvezetőség megválni. A külpolitikai helyzet ezt azonban nem tette lehetővé, hiszen 1918 októberében az antant csapatok elérték a Dunát, aminek következtében a Monarchia november 3-án rákényszerült a fegyverszünet megkötésére. Ennek eredményeként a győztes hatalmak követelni kezdték, hogy a Monarchiában fogságban tartott hadifoglyokat azonnal bocsássák haza, s így a tanácsköztársaság kikiáltásakor a hadifoglyok nagy része már elhagyta Magyarországot.⁸⁷

A MUNKAERŐHIÁNY MEGJELENÉSE ÉS ANNAK KEZELÉSI KÍSÉRLETE.

A MUNKAERŐHELYZET EGYRE CSAK ROMLIK

A Monarchia hadvezetése⁸⁸ és diplomáciája évek óta készült a háborúra, de az állam gazdaságát nem készítették fel arra, sőt a háborúra való készülést korlátokat támasztott a gazdaság elé. Elmaradtak a megszokott francia hitelek, ami a gazdaság stagnálásához vezetett. A Monarchia vezető körei a háborútól várták a gazdasági stagnálás megoldását, de ennek megoldására szakmai tervezetek nem készültek. Ezt mi sem szemlélteti jobban, mint az, hogy bár Magyarországon a háború előtti kivételes törvények gondoskodtak az állam háborús áttállításáról, de csakis közgazdasági és rendészeti téren, gazdasági téren egyáltalán nem. Mindez komoly nehézségeket okozott a háború első hónapjaiban. A mozgósítás következtében számos munkavállaló munkanélkülivé vált, amit legjobban a szakmunkások munkanélkülisége szemléltet: a munkanélküli ráta 1914 júliusában majdnem 5%-ot tett ki, augusztusban már 18,3%-ot, majd decemberben 8,1%-ra esett vissza. Ezt követően megtörtént a hadigazdálkodásra való teljes átállás, amit követően az iparban és mezőgazdaságban gyakorlatilag teljesen megszűnt a munkanélküliség, sőt a tömeges behívásoknak⁸⁹ köszönhetően rövidesen munkaerőhiány is jelentkezett.⁹⁰

⁸⁵ A m. kir. honvédelmi miniszter 1918. évi 221.350. Mg. a) számú körrendelete, az Oroszországból, Ukrainából, Finnországból és az Ausztria és Magyarország, valamint Németország által megszállott orosz területekről származó hadifoglyokkal való bánásmódról. In *MRT* 1918. 337.

⁸⁶ Uo. 336–346.

⁸⁷ BLASSZAUER 2012.

⁸⁸ Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1913. január 1. és 1914. június 1. között huszonhatszor követelte a kormánytól a Szerbia elleni háború indítását.

⁸⁹ A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 2.000. H. M. eln. 18. számú utasítása értelmében már 1915-ben megkezdődött az idősebb korosztályok behívása. Ezek a következő születésűek voltak: 1873–1877. In *HKTRGY* III., 1902–1906.

⁹⁰ HAJDU – POLLMANN 2014. 159–163.; RAUCHENSTEINER 2013. 202.

A háború mezőgazdasági konjunktúrát is eredményezett, hiszen a hadsereg állandó keresletet jelentett a mezőgazdaság számára. Azonban a munkaerőhiány ezt a gazdasági ágat sem kerülte el. Ennek következtében évről évre csökkent a mezőgazdaság termelése. A Monarchia magyarországi felében ez a következőképpen mutatkozott meg: már 1914-ben az előző év 73%-ára csökkent a búza- és rozstermés, s bár a következő évre sikerült elérni az 1910-es évek terméshezamának 90%-át, ez 1916-ban már ismét 70%-ra esett.⁹¹ A helyzetet valamelyest az is súlyosbított, hogy az osztrák–magyar kormány úgy vélte, hogy a háborút úgy kell viselni, hogy azt a paraszt ne érezze meg. Ez 1914 októberében már a termény raktárak rohamos ürüléséhez vezetett.⁹² Egyértelműen válság volt kialakulóban, amelynek enyhítése céljából a Monarchia nyugati felében már 1915 februárjában⁹³ bevezették a jegyrendszert, míg Magyarországon a biztosabb mezőgazdasági háttérnek köszönhetően csak 1915 decemberében, amiről a *Népszava* a következőképpen emlékezett meg: „Az egész mindenséget új rendszer kormányozza, a jegyrendszer. A naprendszer is átváltozik jegyrendszeré”.⁹⁴

1914 végére egyértelművé vált, hogy a legnagyobb válság a mezőgazdaságban jelentkezhet. Ennek kezelése érdekében a kormány kezdő lépésként a nőket kényszerítette a földművelési munkák elvégzésére,⁹⁵ ami a korban alapvetően férfimunkának számított. Ennek legjobb példája az 1914. évi 50. tc. 5. paragrafusa, amely a nőkre is kiterjesztette a korábban csak férfiakra vonatkozó „személyes szolgáltatások” körét, mindezt a közéleti válság megoldása érdekében.⁹⁶ A törvény szövege a következő: „Ha közegészségügyi, közéleti vagy közbiztonsági szempontból szükséges vagy egyéb közérdekű munka teljesítését másként, nevezetesen bér munkások alkalmazásával biztosítani nem lehet, a minisztérium felhatalmazásával a közigazgatási hatóság minden munkaképes egyént, aki tizennyolcadik életévét meghaladta és ötvenedik életévét még nem töltötte be, járásának vagy lakóhelyéül szolgáló városnak és a szomszédos járásoknak vagy városoknak területén belül, nőket pedig csak lakóhelyükön vagy a szomszédos községek területén személyes szolgálat teljesítésére kötelezhet; a fogatos járműveknek és a személy- vagy teherszállításra alkalmas állatoknak birtokosait pedig arra kötelezheti, hogy járműveiket és állataikat fuvarozásra (szállításra) a járásnak vagy városnak és a szomszédos járásoknak vagy városoknak területén belül átengedjék”.⁹⁷

Ez az intézkedés azonban a hiányt mégsem tudta megoldani,⁹⁸ így 1915. március 6-án a m. kir. honvédelmi miniszter az 1915. évi 2.553. eln. számú körrendeletével katonai munkások felállításáról értesítette a magyarországi törvényhatóságokat, amely rendelet értelmében,

⁹¹ HAJDU – POLLMANN 2013. 163.

⁹² RAUCHENSTEINER 2013. 207

⁹³ HAJDU – POLLMANN 2013. 163.

⁹⁴ Mit álmodtunk újjévre? *Népszava* 42 (1915/174) 1. Ennek a véleménynek a lényegét abban foghatjuk meg, hogy a Szociáldemokrata Párt már sokszor követelte és támogatta az állami beavatkozást, az alapvető élelmiszerek központi elosztását.

⁹⁵ MNL OL K 148-1915-25-20794. – Kézzel írt pro domo feljegyzés

⁹⁶ Hadiszolgáltatásnak is tekinthető.

⁹⁷ Idézi: TÓTH ÁRPÁD (2002): Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában (személyes szolgálatok, közterő). In *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. 81.

⁹⁸ SZABÓ (é. n.); HAJDU – POLLMANN 2013. 163.

elsősorban a mezőgazdasággal foglalkozó katonák abba a községbe kapnak 14 napig tartó szabadságot, amelyben legutóbb mezőgazdasági munkát végeztek.⁹⁹ A tömeges katonai behívásoknak köszönhetően azonban ez közel sem bizonyult elegendőnek, így megkezdődött a hadifoglyoknak a magyar gazdaságban való foglalkoztatása.¹⁰⁰

HADIFOGLYOK IGÉNYLÉSE

1915 tavaszára végleg bebizonyosodott, hogy a nők, katonák és elitáltak¹⁰¹ bevonása a tavaszi munkálatokba nem tudja pótolni a mezőgazdaságban jelentkező kiesést. Ez a körülmény a gazdákat rákényszerítette új munkaerőforrás keresésére. Így kerül előtérbe a hadifoglyok foglalkoztatásának gondolata, amely 1915 tavaszától már egyértelműen foglalkoztatta a közvéleményt, de a hatóságokat is.¹⁰² Ezért először az 1914. évi 7.710 res. számú, rendelet szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét, majd rövidesen követte a fenti rendeletnél előnyösebb feltételeket tartalmazó, 1915. március 31-én, a belügyminiszter által kiadott 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet.¹⁰³ Ennek értelmében a „*munkaadó közhatóságot nem terheli a hadifoglyok élelmezése, munkadíja, hanem csupán az orvosi vizsgálatról, elhelyezésről és az oda- és visszaszállítási költségekről kell gondoskodnia*”.¹⁰⁴

A hadifoglyok igénybe vételének szabályozása azonban nem jelentette azt, hogy a gazdák azonnal, aggályok nélkül igényeltek volna hadifoglyokat. E szempontból tanulságos a Somogy megyében található Szigetvár nagyközség állásfoglalása a hadifogly munkásokról. A nagyközség ugyanis a hatóságok azon érdeklődésére, hogy szükség van-e hadifogly munkásokra a következő választotta: „... *sem az uradalmakban, sem a kisebb gazdáknak... hadifoglyokra szükség nincs*”.¹⁰⁵

A helyzet Csanád vármegyében sem volt merően más, hiszen itt is csak a kényszer vitte rá a gazdákat, hogy idegen munkaerőt vegyenek igénybe. Erről tanúskodik Markovits Manóknak, a vármegye alispánjának a jelentése is a közigazgatás június havi állapotáról. A jelentésből világosan kiderül, hogy az „*elmúlt hó közigazgatását a közlő aratási munkálatok lebonyolításának nagyfontosságú kérdése dominálta. [...] Kétségen kívül álló ... hogy idegen munkaerők akcióba vonása nélkül a termés betakarítható ezúttal nem lesz, oly nagy hiány mutatkozott a férfi munkaerőben...*”¹⁰⁶

Az 1914. évi 7.710 res. számú, rendelet számos feltételt szabott a hadifoglyok foglalkoztatása elé. Mindezek értelmében az idegen munkaerőt csak „... *mezőgazdasági vagy földmunkák végzésére...*” lehet alkalmazni, ezen belül is csak a „... *teljesen egészséges foglyok...*” alkalmazhatók. A hadügyminisztérium a foglyok élelmezését is pontosan előírta: „*Reggelire*

⁹⁹ 2. 553/1915. H. M. eln. sz. a katonáknak a tavaszi vetési és szőlőművelési munkák végzésére való szabadságolásáról. In *HKTRGY II.*, 1234–1238.

¹⁰⁰ A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanád vármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

¹⁰¹ Elitáltak, mint mezei munkások. *Makói Független Újság* 6 (1915/107)

¹⁰² GÁL 1987. 13.

¹⁰³ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In *MRT* 1915, 244–245.

¹⁰⁴ Uo. 245.

¹⁰⁵ Idézi: GÁL 1987. 13.

¹⁰⁶ A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanád vármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

fejenként egy tányér rántottleves, ebédre legalább 100 gramm húst és főzeléket, vacsorára ugyan-csak főzeléket kapnak, ezenkívül fejenként és étkezésenként legalább 400 gramm kenyér is jár. A hadifoglyok részére továbbá naponként 2-3-szor rum nélküli tea is kiszolgáltató. Szesz-italokat a foglyoknak adni tilos". A hadifoglyok munkája sem lehet ingyenes, ezért a munkaadónak „minden fogoly részére fejenként és naponként 50 fillért” kell fizetnie. Ami pedig a munkaidőt illeti, a „szokásos pihenőket beleértve 12 óra, a vasárnap pihenő nap”.¹⁰⁷

A hadifoglyok munkára való igénylése azonban bonyolult eljárás volt. Az igénylést a községi gazdasági munkabizottság elé kellett terjeszteni, ahonnan a kérvényt továbbküldték a körjegyzőhöz, innen pedig a főszolgabíróhoz került, aki véleményezte azt, vagyis leellenőrizte, hogy megbízható-e a kérelmező, valamint hogy indokolt-e a munkaerő kiutalása. Az eljárás ezzel sem zárult le, hiszen innen már megyei szintre jutott a kérvény, ahol az alispán ellenőrizte, hogy a beadvány megfelel-e minden formai és tartalmi követelménynek, s ha igen, akkor tovább küldte a honvédelmi miniszterhez, s csak ez után jutott el a kérvény a katonai parancsnoksághoz.¹⁰⁸ A katonai parancsnokságok feladata volt ezt követően a kiutalható munkaerő felkutatása, a kivezénylési időpont meghatározása és végül a munkaerő kivezénylése. Így tehát nem meglepő, ha kezdetben másfél-két hónapig is eltartott a döntés meghozása.¹⁰⁹

Ugyanakkor a bonyolult eljárási folyamatot a törvények és rendeletek állandó módosítása is nehezítette. Erre jó példa a 19.031/1915. F. M. és a 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet is. Az előbbi határozottan kijelentette, hogy kizárólag csak a községek számára utalhatók ki hadifoglyok 30-200 fős csoportokban. Az utóbbi rendelet azonban már lehetővé tette a hadifoglyok kiadását magánosok részére is, de csak 200-nál nem kisebb létszámban. Június 1-jétől már a magánosok számára kiadható hadifoglyok alsó számhatára 200-ról 30-ra lett leszállítva.¹¹⁰

Az igénylést ezt követően tovább könnyítették, gyorsították. 1915. június 21-én a földművelésügyi miniszter arra hivatkozva, hogy az ügy nem tűr halasztást, lehetővé tette, hogy a magánosok és községek ezentúl távirattal és telefonon keresztül is igényeljenek hadifoglyokat az illetékes katonai parancsnokságtól, ha az egyeztetést követően a szükséges iratokat azonnal feladták. Október 8-án azonban a kiadási folyamat ismét változott. Ettől kezdve már 10-20 fő is kiadhatóvá vált,¹¹¹ ha a főszolgabíró ezt indokoltnak találta. Viszont ezt követően anyagi vonzata is lett a hadifoglyok kiadásának, ugyanis a foglyok után óvadékot kellett letenni, ami községek esetében 20, magánosok esetében 30 koronát tett ki.¹¹²

Már az első pár hónapban nyilvánvalóvá váltak a közvetett igénylés okozta nehézségek, a feltételek gyakori változásai miatt, így rövidesen egyértelművé vált a változások szükségessége. A zavaros helyzetet végül a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejötte oldotta meg, amiktől kezdve az igénylés területén visszatért a centralizáció.¹¹³

¹⁰⁷ Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

¹⁰⁸ Csanád vármegye esetében a Temesvári Katonai Parancsnokság volt az illetékes.

¹⁰⁹ GÁL 1987. 14–15.

¹¹⁰ 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In *MRT* 1915, 1244–1249.; 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In *MRT* 1915, 1249–1254.; GÁL 1987. 15.

¹¹¹ MNL CSML ML V. 72. C. 807. 12204/1915

¹¹² GÁL 1987. 15–16.

¹¹³ Uo. 16.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI GAZDASÁGI MUNKABIZOTTSÁGOK LÉTREJÖTTE

1916. február 11-én, gr. Tisza István miniszterelnök aláírásával megjelent a m. kir. minisztérium 550/1914. M. E. számú rendelete, amelynek leglényegesebb feladata a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok felállítása volt, a hadifogoly munkaerő minél hatékonyabb elosztása érdekében. A rendelet életbe lépésével az összes korábbi intézkedés hatályát veszítette, ha azoknak szabályai-val a rendelet nem volt összeegyeztethető. A bizottság élén a törvényhatóság első tisztviselője, vagyis az alispán, illetve polgármester állt.

A bizottságnak számos feladata volt, s ezek közül a legfontosabb „*a hadifoglyok munkájának a polgári hatóságok hatáskörébe eső*” ügyeinek az intézése, valamint a „*katonai munkásosztagok és a katonai lovak kiadásánál a később kiadandó rendelet szerint közreműködés*”. Az alispán feladata a bizottság tagjainak a kinevezése is, viszont a kinevezés előtt kötelessége az „*erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő*” véleményének a meghallgatása. A katonai és fegyelmi ügyek intézésére „*a katonai igazgatás egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki kizárólag a katonai hatóságoknak van*” alárendelve.¹¹⁴ Csanád vármegyében a hadifogoly ügyeleti tisztnek dr. Turla Miklós főhadnagyot nevezték ki.

A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejöttének egyik legelőnyösebb oldala, hogy „*... a hadifoglyok elszállásolását, élelmezését, a velük való bánásmódot és általában a szabályzat pontos betartását ellenőrzi...*” emellett „*a hadifoglyok részére szükséges ruházat, cipők és takarók megszerzésénél közreműködik*” s a „*hadifoglyok tekintetében előírt óvadékat átveszi, kezeli, kiutalja...*” A hadifogoly munkásosztagoknak jogukban állt a hadifoglyokat és munkaadókat a kijelölt munkahelyen is ellenőrizni, s ez a hadifoglyokkal való bánásmód folyamatos ellenőrzését tette lehetővé. Ugyanakkor a munkabizottságokhoz folytak be az őri jelentések is, amelyekben a szökésekről, a hadifogoly létszámról, munkakörülményekről esetleg betegségek jelentkezéséről is szó volt, s emellett az orvosi vizsgálatok és halálesetek kivizsgálása is a munkabizottságok hatáskörébe tartozott, emellett a hadifogoly és lókimutatások is ide futottak be.¹¹⁵

ÖSSZEZÉS

Tanulmányomban láthattuk, hogy milyen komoly nemzetközi intézkedések folytak a háborúk negatív következményeinek mérséklésére és a hadifogolykérdés előtérbe helyezésére. Ugyanakkor a gyors intézkedések komoly hiányosságait is láthattuk, hiszen a hadifogolykérdéssel kapcsolatos szabályozások a szerződő felek tapasztalatlansága következtében felületesnek bizonyultak, ami a hadijog rugalmas értelmezését tette lehetővé.

Továbbá láthattuk, hogy a fogságba esést mindig komoly káosz jellemezte, hiszen fennállt a lehetőség a megadás tényének elutasítására, aminek a következménye a halál lett. Emellett a megadást a katonák szégyenérzete is komolyan befolyásolta, hiszen otthonukban a megadást követően gyakran gyávává és nemkívánatos személyekké váltak. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy a háború elhúzódásával a hadifoglyok szerepe felértékelődött, hiszen nélkülük a Monarchia gazdasága összeroppanhatott volna a háború súlya és a komoly munkaerőhiány következtében. Ezért a Monarchia már 1915-ben, a nők és élitéltek munkába állítását követően a hadifoglyokat

¹¹⁴ 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módzatáról. In *HKTRGY* IV. 2441–2446.

¹¹⁵ MNL CSML SZL IV. B. 402. 1 Iktatók 1916–1917.

is bevonta a gazdaságába, ami sikeresnek is bizonyult, hiszen a gazdasági helyzetet többé-kevésbé sikerült stabilizálni. A hadifoglyok munkába irányítása körüli bonyodalmakat, amiket a decentralizáció okozott, a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrehozásával megteremtett részleges centralizációnak sikerült megoldani. Ennek köszönhetően tudjuk nyomon követni az ország területén működő hadifoglyomunkásosztagok életkörülményeit, számát és hatékonyságát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Feldolgozások

BLASSZAUER RÓBERT (2012): Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In *Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. Szerk.: Lenkefi Ferenc. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár. <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (letöltés dátuma: 2017. március 21.)

CSÁK ZSÓFIA (2014): *Az ostffyasszonyfai hadifoglytábor története 1915–1918*. Ostffyasszonyfa, Ostffyasszonyfai Hadifogly-temető és Hadisírgondozó Közhasznú Egyesület.

DENDA, DALIBOR (2015): Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu. In *Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile*. Beograd, Istorijiski institut – institut za strategijska istraživanja. 17–37.

ĐUKOVIC, ISIDOR (2002): *Nađmeđer: Austrougarski logor za srbe 1914–1918*. Beograd: Signature.

DUNANT, JEAN HENRY (1862): *Solferinói emlék*. K. N. 23. <http://voroskereszt-heves.hu/files/HD-Solferinói-emlek.pdf> (letöltés dátuma: 2017. február 28.)

EÖTTEVÉNYI NAGY OLIVÉR (1909): *A hágai két békekonferencia (1899 és 1907.)*. Kassa, Vitéz A. Út. Könyv- Kő és Műnyomdája.

FARAGÓ LÁSZLÓ (1930): A Balkán-félszigeten. In *Hadifogoly magyarok története*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és nyomdai r. t. 79–168.

FARAGÓ LÁSZLÓ (1935): *Szerbia Összeomlása 1915-ben. Népeinek, hadseregének, hadifoglyainak halálmarsa*. Budapest, „Patria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai részvénytársaság.

FERGUSON, NIALL (1992): *The Pity of War 1914–1918*. London, Penguin Books.

GÁL JÓZSEF (1987): *Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár.

Giovanni Aliberti – Francesco Malgeri (2000): A XIX–XX. század. Összefoglalás: Kun Tibor. *Klió* 9. évf. 3. sz. 28–34.

GORCSA OSZKÁR (2015): A „Potiorek-offenzívák”. *Délvidéki Szemle* 2. évf. 1. sz. 26–58.

GORCSA OSZKÁR (2016): Szerbia megtörése, avagy kísérlet a balkáni front felszámolására. *Belvedere Meridionale* 28. évf. 4. sz. 52–70.

GROTIUS, HUGO (1999): *A háború és béke jogáról I–II*. Ford: Haraszi György – Brósz Róbert – Diódsi György – Muraközi Gyula. Budapest, Pallas Stúdió.

HAJDU TIBOR – POLLMANN FERENC (2014): *A Régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest.

KARKIS KORNÉL (1930): A legújabb kor nemzetközi intézkedései. In *Hadifogoly magyarok története*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és nyomdai r. t. 1930. 43–71.

KRIVOKAPIC, BORIS (2016): Ženevska konvencija o poboljšanju sudbine vojnih ranjenika u ratu (1864). Povodom 140 godina od pristupanja Srbije konvenciji. *Strani Pravni Život* 1. sv. 1. br. 9–30.

LEIDINGER, HANNES – MORITZ, VERENA (2006): Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914–1918. In *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. Herausgegeben von Jochen Oltmer*. Paderborn – München – Wien – Zürich, Ferdinand Schöningh GmbH. 35–66.

LÓRÁNT ÁRMIN (1915): *A hadifogoly-kérdésről*. Budapest, Hedvig Imre könyvnyomdája.

MIKLÓS TAMÁS (2012): Első világháborús hadifogolytábor Esztergom-Kenyérmezőn. *Nagy Háború Blog*. http://m.cdn.blog.hu/na/nagyhaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermezo.pdf (letöltés dátuma: 2017. március 30.)

MORITZ, VERENA (2014): The Treatment of Prisoners of War in Austria–Hungary 1914/1915. The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire. In *1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I*. Ed: Bischof, Günter – Karlhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel. Louisiana (USA), University of New Orleans Press.

NECCI, ROBERT D. (2006²): POW/MIA Issue. In *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*. Ed. Vance, F. Jonathan. Millerton, Grey House Publishing. 309–310.

O’NEIL, PATRICK M. (2006²): Brussels Declaration. In *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*. Ed. Vance, F. Jonathan. Millerton, Grey House Publishing. 53–54.

PANDUROVIĆ, VLADISLAV (2014): *Srpska Pisma iz svetskog rata 1914–1918*. Beograd, Prometej.

POLLMANN FERENC (2005): A Bokréta utcától a szármarszigetig. Paszterkó József első világháborús levelei. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 8. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár. 119–127.

POLLMANN FERENC (2016): Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború. In *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk: Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár. 75–84.

RAUCHENSTEINER, MANFRIED (2013): *Der Erste Weltkrieg und das ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar.

ROUSSEAU, JEAN-JACQUES (1947²): *Társadalmi Szerződés*. Ford. és a bev. írta: Radványi Zsigmond. Budapest, Phönix – Oravetz Kiadás.

SASIK LÁSZLÓ (1994): Igazol-e a háború minden túlkapást? 130 éve született az első genfi egyezmény. *Honvédségi Szemle* 48. évf. 8. sz. 76–83.

SZABÓ ISTVÁN (é.n.): *Az első világháború hatása a hátszországban (Az Osztrák–Magyar Monarchia, Magyarország)*. <http://kituntetes.webnode.hu/erdekessegek/az-elso-vilaghaboru-hatasa-a-hatsorszagban/> (letöltés dátuma: 2017. április 5.)

SZOLECZKY EMESE (2015): Aggházy Kamil részvétele a Nagy Háborúban. In *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 15. Szerk.: Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Múzeum. 11–33.

TÓTH ÁRPÁD (2002): Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában (személyes szolgálatok, közérő). In *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első*

világháború idején Magyarországon. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. 79–92.

VAN EMDEN, RICHARD (2000): *Prisoners of the Kaiser. The last POWs of the Great War*. Barnsley, South Yorkshire, Pen & Sword Books Ltd.

VEMIĆ, MIRČETA (2014): Pomor srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme prvog svetskog rata 1914–1918. *Zbornik Matice Srpske za Društvene Nauke* sv. 147. 2. br. 201–233.

WATTSON, ALEXANDER (2016): *Acélgýűrű. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918)*. Budapest, Park Kiadó.

Publikált források

HKTRGY: *Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye*

MRT: *Magyarországi Rendeletek Tára*

1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In *MRT* 1915, 244–245.

19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In *MRT* 1915, 1244–1249.

24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In *MRT* 1915, 1249–1254.

35.150/1915. B. M. sz. A a fogolytáborokból és az internáltak telepeiről távozó fertőzésre gyanus katonai és polgári egyének megfigyeléséről. In *HKTRGY* II., 1374.

550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In *HKTRGY* IV, 2441–2446.

550/1916. M. E. sz. A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In *HKTRGY* IV., 2441–2446.

553/1915. H. M. eln. sz. a katonáknak a tavaszi vetési és szőlőművelési munkák végzésére való szabadságolásáról. In *HKTRGY* II., 1234–1238.

575/1917. M. E. sz. Hadifoglyok ruházati cikkei forgalmának korlátozásáról In *HKTRGY* V., 4148–4149.

65.030/1917. K. M. sz. A hadifoglyok, továbbá rendőri felügyelet vagy őrizet alatt állók (internáltak) posta és táviratforgalmáról. In *HKTRGY* VII, 5378–5424.

66.034/1915. B. M. sz. A hadifoglyok között fellépett kolerajárványról. In *HKTRGY* III., 1872.

96.565/1916. B. M. sz. A hadifoglyok részére érkezett, de ellenőrzés céljából felbontott és új burkolattal ellátott postai csomagok portómentességéről. In *HKTRGY* VII., 1917. 2974–2975.

A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 1915. évi 2663/1914/B. számú rendelete, hadifoglyoknak Szerbiával és Oroszországgal való táviratváltásáról. In *HKTRGY* I., 295.

A m. kir. honvédelmi miniszter 1915. évi 2.000. H. M. eln. 18. számú utasítása értelmében már 1915-ben megkezdődött az idősebb korosztályok behívása. Ezek a következő születésűek voltak: 1873–1877. In *HKTRGY* III., 1902–1906.

A m. kir. honvédelmi miniszter 1918. évi 221.350. Mg. a) számú körrendelete, az Oroszországból, Ukrainából, Finnországból és az Ausztria és Magyarország, valamint Németország által megszállott orosz területekről származó hadifoglyokkal való bánásmódról. In *MRT* 1918. 337.

Sajtóanyag

A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanádvármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.

Elítéltek, mint mezei munkások. *Makói Független Újság* 6 (1915/107)

Makói Újság: Független Politikai Napilap 11 (1914/234) 1.

Mit álmodtunk újévre? *Népszava* 42 (1915/174) 1.

Rendelet a hadifoglyok foglalkoztatásáról. – Hadifoglyok mezőgazdasági munkája. *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

ML: Makói levéltár

MNL CSML ML V. 72. c. 807 13532/1915.

MNL CSML ML V. 72. C. 807. 12204/1915.

SZL: Szegedi levéltár

MNL CSML SZL IV. B. 402. 1. Cs. és kir. Katonai Parancsnokságparancsai, Temesvár (a továbbiakban: Cs. és Kir. KPT) M. A. Nr. 10241. Abschub Kgf. verschiedener Nationalität. *Militärkommandobefehl* Nr. 50 (1917.)

MNL CSML SZL IV. B. 402. 1 Iktatók 1916–1917.

MNL CSML SZL IV. B. 402. 1. KPT J. Nr. 15353. Eigene Bekleidungsarten der Kgf. *Militärkommandobefehl* Nr. 62. (1917.)

Internetes források

1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7239> (letöltés dátuma: 2017. február 28.)

MNL OL K 148-1915-25-20794. – Kézzel írt pro domo feljegyzés. mnl.gov.hu/download/file/fid/37558